

The Discourse of Cursing (La'n) as a Socio-Political Engineering Project in the Era of Shah Tahmasp Safavid: A Multi-Level Analysis of Muhaqqiq Karaki's "Nafahāt al-Lāhūt"

Akbar Bayat¹ , Shokouhossadat Arabi Hashemi^{2*} , Feizollah Boushasb Gousheh³

1. Department of History, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran. Email: akbar.bayat@gmail.com

2. Department of History, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran. (Corresponding author), Email: Sh.arabi@phu.iaun.ac.ir

3. Department of History, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran. Email: f.boushasb@yahoo.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:
2026-01-11

Accepted:
2026-04-06

Keywords:

Cursing,
Political Legitimacy,
Safavid,
Muhaqqiq Karaki,
Nafahāt al-Lāhūt

Abstract

This research explains the transformation of the discourse of "cursing" (la'n) from a theological proposition into a grand socio-political project during the era of Shah Tahmāsb Šafavī (r. 930–984 AH) by analyzing the text of the book *Nafahāt al-Lāhūt fī La'n al-Jibt wa al-Tāghūt* (The Fragrances of Divinity on Cursing the Idol and the Tyrant) by al-Muḥaqqiq al-Karakī (d. 940 AH), employing the frameworks of Critical Discourse Analysis and institutional study. The findings of the research indicate that "cursing" was transformed from merely a theological issue into a complex political-social project and was utilized in service of the government on three levels: theoretical, institutional, and operational.

At the theoretical level, by redefining cursing as a form of "worship" and mythologizing history, the ideological legitimacy of the Safavids was articulated. At the institutional level, this discourse was institutionalized within the government structure through a strategic alliance with immigrant scholars from Jabal 'Āmil and the creation of positions such as "Shaykh al-Islām" and "Mullābāshī". At the operational level, it was employed as a tool for arousing collective emotions, forging religious identity, and confronting the Ottoman Empire.

The findings suggest that the success of this project was indebted to the profound interconnection between discourse, institution-building, management of economic resources (endowments and stipends), and public policy-making. This demonstrates how cursing moved from the periphery of individual beliefs into the core of official Safavid politics, becoming one of the pillars of religious nation-building and the consolidation of the state.

Cite this article: Bayat, Akbar; Arabi Hashemi, Shokouhossadat; Boushasb Gousheh, Feizollah (2026). The Discourse of Cursing (La'n) as a Socio-Political Engineering Project in the Era of Shah Tahmasp Safavid: A Multi-Level Analysis of Muhaqqiq Karaki's "Nafahāt al-Lāhūt". *he Journal of Research on the History of Iran in the Islamic Period*, 3(8), 137-151.

© The Author(s).

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

The establishment of the centralized Safavid state (1501-1722 CE) in Iran fundamentally necessitated a redefinition of the components of legitimacy, national identity, and social consensus. In this context, the discourse of "cursing" (la'n) and "disavowal" (tabarri) – which had a precedent in ancient Shiite texts – was drawn from the realm of individual and theological beliefs into the center of official policy. This strategic shift was the product of a complex process involving the production of theoretical discourse, executive institution-building, distribution of economic resources, and psychosocial mobilization. The book "Nafahat al-Lahut fi La'n al-Jibt wa al-Taghut" by Muhaqqiq Karaki (Ali ibn Abd al-Ali Karaki al-Amili), as the chief architect of Safavid political jurisprudence, is considered the foundational document of this discourse and its theoretical-practical framework. The present study, through a comprehensive analysis of the complete text of "Nafahat" – from its introduction to its conclusion – and with attention to the historical-political context of the era of Shah Tahmasb, seeks to explain what discursive mechanisms the discourse of cursing possesses in this book and how, through institution-building and policy-making, it became a tool for legitimation, identity formation, and popular mobilization in opposition to the Ottoman Empire.

Main Question: What are the discursive characteristics of the discourse of cursing in the book "Nafahat al-Lahut", and how did it become, during the period of Shah Tahmasb, through institution-building, economic support, and public policy-making, a tool for legitimation, identity formation, and popular mobilization in opposition to the Ottomans?

Although the role of scholars in the Safavid period has been examined, few studies have analyzed "cursing" as a complex ideological-institutional system that simultaneously creates legitimacy, constructs identity, distributes wealth, and mobilizes people. This article, by focusing on a foundational text and linking it to historical documents concerning the administrative, economic, and diplomatic structures, seeks to fill this gap. The direct and analytical use of the primary text of "Nafahat al-Lahut", which has rarely been examined in this way in similar research, represents a new step in understanding the depth of the Safavid discursive strategy.

The investigation of this research shows that to transform "cursing" into an attractive and binding political action, Muhaqqiq Karaki engaged in a kind of "re-engineering of religious concepts," the most important of which is elevating "cursing" from a recommended or permissible act to the level of an "act of worship" and a "religious duty".

In "Nafahat al-Lahut", Muhaqqiq Karaki establishes a myth of Islamic history in which the event of Saqifah and the calamities following the Prophet's death are considered the "original sin" of the Muslims. Through a meticulous and provocative rereading of events such as the attack on the house of Lady Fatima, the usurpation of Fadak, and the insults to Imam Ali (AS), he links the collective memory of the Iranians of the Safavid era with the concept of "empowered victimhood." The narrative structure of "Nafahat" in the final sections of the book goes beyond explaining the general concept of "usurpation of the caliphate" and moves towards "specification and exemplification".

Methodology

The present study, in reading the text of "Nafahat al-Lahut", employs key concepts of Critical Discourse Analysis (CDA). Based on this approach – whose foundations can be traced in foundational works such as Norman Fairclough's "Critical Discourse Analysis" (2000) – language is not merely a carrier of a message but is itself a social action that can serve as a tool for exercising, consolidating, or challenging power relations. To explain how this discourse transformed into stable political structures, the above framework is complemented by Max Weber's theory of legitimacy. In his classic work "Economy and Society" (Persian translation, 2015), Weber divides the legitimacy of governments into three types: traditional, rational-legal, and charismatic. This division provides a suitable framework for analyzing the process of transforming the religious ideology of the Safavid period into the executive structure of the government. The research method is qualitative, based on a discursive content analysis of the complete text of "Nafahat" (emphasizing the book's dual structure) and a historical-documentary study. Data were extracted from primary Safavid sources and contemporary research and analyzed through thematic coding.

Conclusion

The discourse of cursing in the era of Shah Tahmasb, intellectually led by Muhaqqiq Karaki and relying on the complete text of "Nafahat al-Lahut", was a successful socio-political engineering project. By exiting the purely theological domain and becoming equipped with a powerful, emotional narrative apparatus full of historical details and specific accusations (especially in the final sections), this discourse was able to become a multi-purpose tool.

The analysis of this research showed that the discourse of cursing was employed on three levels:

1- At the theoretical-discursive level: Through strategies of dualism, mythologizing history, redefining concepts, and presenting objective and emotionally provocative models of hatred in the final pages, it constructed a bipolar and mobilizing worldview.

2- At the institutional-executive level: It was institutionalized within the government and society through an alliance with scholars from Jabal Amil, the creation of the powerful position of Shaykh al-Islam, and policies such as the mandatory cursing (sabb), the promotion of state rituals, and the production of propaganda literature.

3- At the functional-pragmatic level: It simultaneously served to provide sacred legitimation for the government, forge a unified identity for society, create a loyal economic network, and organize the masses in opposition to the external enemy.

"Nafahat al-Lahut" was not merely a jurisprudential book; it was an ideological manifesto, a textbook for state propagandists, and a roadmap for religious nation-building in a critical era. The success of this project demonstrates the Safavids' – especially Shah Tahmasb and Muhaqqiq Karaki's – profound understanding of the power of language, institution-building, and the political economy of religion in establishing a centralized government.

Sources

- Agha Bozorg Tehrani, Mohammad Mohsen (1982), *Al-Dhari'ah ila Tasanif al-Shi'ah*. Beirut, Dar al-Adwa.
- Afandi, Abdullah ibn Isa Bey (1980), *Riyad al-Ulama wa Hayad al-Fudala*, Qom, Public Library of Grand Ayatollah Mar'ashi Najafi.
- Al-Hurr al-Amili, Mohammad ibn Hasan (2006), *Amal al-Amil fi Ulama Jabal Amil*, edited by Seyyed Ahmad Hosseini, Qom, Dar al-Kitab al-Islami.
- Hassoun, Mohammad (2002), *Hayat al-Muhaqqiq al-Karaki wa Atharuh*, Qom, Islamic Research Center.
- Khatunabadi, Mir Mohammad Hossein (1973), *Vaqayi' al-Sinin wa al-A'wam*, Tehran, Eslamiyah.
- Khomeini (Khoansari), Mohammad Baqer (2011), *Rawdat al-Jannat fi Ahwal al-Ulama wa al-Sadat*, Qom, Ismailiyan.
- Khorasani, Mohammad Hashem (2001), *Muntakhab al-Tawarikh*, Tehran, Elmi Publications.
- Romlu, Hassan Beg (2005), *Ahsan al-Tawarikh*, edited by Abdolhossein Nava'i, Tehran, Asatir.
- Sepanta, Abdolhossein (1967), *Tarikhcheh-ye Awqaf-e Isfahan*, Isfahan, Endowment Office.
- Sulaym ibn Qays al-Hilali al-Amiri al-Kufi (1996), *Kitab Sulaym ibn Qays (Asrar Al Mohammad)*, research and commentary by Mohammad Baqer Ansari Zanjani, Qom, Nashr al-Hadi.
- Safa, Zabihollah (1991), *Tarikh-e Adabiyat dar Iran*, Tehran, Ferdows.
- Sefatgol, Mansour (2002), *Sakhtar-e Nahad va Andisheh-ye Dini dar Iran-e Asr-e Safavi*, Tehran, Rasa Cultural Services.
- Tabarsi, Ahmad ibn Ali (1982), *Al-Ihtijaj ala Ahl al-Lijaj*, research by Mohammad Baqer Mousavi Khorsan, Mashhad, Morteza Publishing.
- Fairclough, Norman (2000), *Critical Discourse Analysis*, translated by Pirouz Izadi et al., Tehran, Center for Media Studies and Research.
- Qomi, Qazi Ahmad (1984), *Khulasat al-Tawarikh*, edited by Ehsan Eshraghi, Tehran, University of Tehran.
- Karaki, Ali ibn Hossein (n.d.), *Nafahat al-Lahut fi La'n al-Jibt wa al-Taghut*, translator Abutorab Heda'i, n.p., n.pub.
- Munshi, Eskandar Beg (1971), *Tarikh-e Alam Ara-ye Abbasi*, Tehran, Amirkabir.
- Mirza Sami'a (1989), *Tazkirat al-Muluk*, Tehran, Amirkabir.
- Nava'i, Abdolhossein (1971), *Shah Tahmasb Safavi: Majmu'eh-ye Asnad va Mokatebat*, Tehran, Iran Culture Foundation.
- Weber, Max (2015), *Economy and Society: Foundations of Understanding Sociology*, Volume 1, translated by Abbas Manouchehri et al., Tehran, SAMT Publications.

گفتمان لعن به مثابه پروژه مهندسی اجتماعی - سیاسی در عصر شاه تهماسب صفوی: تحلیل چندسطحی کتاب نفحات اللاهوت محقق کرکی

اکبر بیات^۱ , شکوه السادات اعرابی هاشمی^{۲*} , فیض الله بوشاسب گوشه^۳

۱. گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. پست الکترونیک: Akbar.bayat@gmail.com

۲. گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: Shokouharabi@gmail.com

۳. گروه تاریخ، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. پست الکترونیک: F.boushasb@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۱۷

کلید واژه‌ها:

لعن،

گفتمان،

مشروعیت سیاسی،

نهادینه سازی،

صفویه،

محقق کرکی،

نفحات اللاهوت

این پژوهش به تبیین دگردیسی گفتمان «لعن» از یک گزاره کلامی به یک کلان پروژه سیاسی - اجتماعی در عصر شاه تهماسب صفوی (حک. ۹۳۰-۹۸۴ ق) با واکاوی از طریق تحلیل متن کتاب «نفحات اللاهوت فی لعن الجبت والطاغوت» اثر محقق کرکی (متوفی ۹۴۰ ق) و با بهره گیری از چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی و مطالعه نهادی می-پردازد. یافته های تحقیق نشان می دهد که «لعن» صرفاً از یک مسئله کلامی به یک پروژه پیچیده سیاسی - اجتماعی تبدیل و در سه سطح نظری، نهادی و عملیاتی به خدمت حکومت گرفته شد. در سطح نظری، با بازتعریف لعن به مثابه «عبادت» و اسطوره سازی از تاریخ، مشروعیت ایدئولوژیک صفویه تبیین و در سطح نهادی، این گفتمان از طریق همپیمانی استراتژیک با علمای مهاجر جبل عامل و ایجاد مناصبی مانند «شیخ الاسلام» و «ملاباشی» در ساختار حکومت نهادینه گردید. در سطح عملیاتی نیز به مثابه ابزاری برای تهییج عواطف جمعی، هویت سازی مذهبی و تقابل با امپراتوری عثمانی به کار گرفته شد. یافته ها حاکی از آن است که موفقیت این پروژه مرهون پیوند عمیق گفتمان، نهاد سازی، مدیریت منابع اقتصادی (موقوفات و مستمری) و سیاست گذاری عمومی بود. این نشان می دهد که چگونه لعن از حاشیه اعتقادات فردی به متن سیاست رسمی صفوی راه یافت و به یکی از ارکان ملت سازی مذهبی و تثبیت حکومت بدل شد

استناد: بیات، اکبر؛ اعرابی هاشمی، شکوه السادات؛ بوشاسب گوشه، فیض الله (۱۴۰۵). گفتمان لعن به مثابه پروژه مهندسی اجتماعی - سیاسی در عصر شاه تهماسب صفوی: تحلیل چندسطحی کتاب نفحات اللاهوت محقق کرکی. تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۳(۸)، ۱۳۷-۱۵۱.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

۱- گفتمان لعن از حاشیه به متن قدرت

استقرار دولت متمرکز صفوی (۹۰۷-۱۱۳۵ ق) در ایران، نیازمند بنیادین به بازتعریف مؤلفه‌های مشروعیت، هویت ملی و وفاق اجتماعی را پدید آورد. در این بستر، گفتمان «لعن» و «تبری»- که پیشینه‌ای در متون کهن شیعی داشت- از عرصه اعتقادات فردی و کلامی به کانون سیاست رسمی کشیده شد. این انتقال راهبردی، محصول فرآیندی پیچیده شامل تولید گفتمان نظری، نهادسازی اجرایی، توزیع منابع اقتصادی و بسیج روانی- اجتماعی بود. کتاب «نفحات اللاهوت فی لعن الجبت والطاغوت» اثر محقق کرکی (علی بن عبدالعالی کرکی عاملی) به عنوان معمار اصلی فقه سیاسی صفوی، سند بنیادین این گفتمان و چارچوب نظری- عملی آن محسوب می‌شود. آقا بزرگ تهرانی موضوع کتاب را «فی إثبات وجوب سبّ الخلفاء الثلاثة و لعنهم و التبری منهم» آن را در نهایت اتقان توصیف می‌کند (آقا بزرگ تهرانی، ۱۴۰۳، ۲۴: ۲۹۳). پژوهش حاضر با واکاوی جامع متن کامل نفحات- از مقدمه تا خاتمه- و با توجه به بافت تاریخی- سیاسی عصر شاه‌تیماسب درصدد تبیین این مسئله است که گفتمان لعن در این کتاب دارای چه سازوکارهای گفتمانی است و چگونه از طریق نهادسازی و سیاست‌گذاری به ابزاری برای مشروعیت‌سازی، هویت‌پردازی و بسیج مردمی در تقابل با عثمانی تبدیل شد؟

پرسش اصلی: گفتمان لعن در کتاب نفحات اللاهوت دارای چه ویژگی‌های گفتمانی است و چگونه در دوره شاه‌تیماسب از طریق نهادسازی، حمایت اقتصادی و سیاست‌گذاری عمومی، به ابزاری برای مشروعیت‌سازی، هویت‌پردازی و بسیج مردمی در تقابل با عثمانی تبدیل شد؟

ضرورت و نوآوری: اگرچه نقش علما در دوره صفوی مورد بررسی قرار گرفته، اما کمتر پژوهشی به تحلیل «لعن» به عنوان یک سامانه پیچیده ایدئولوژیک- نهادی پرداخته است که همزمان مشروعیت می‌آفریند، هویت می‌سازد، ثروت توزیع می‌کند و مردمان را بسیج می‌نماید. این مقاله با تمرکز بر یک متن پایه و پیوند زدن آن با اسناد تاریخی ناظر بر ساختار اداری، اقتصادی و دیپلماتیک، در پی پر کردن این خلأ است. استفاده مستقیم و تحلیلی از متن دست‌اول نفحات اللاهوت، که قبلاً کمتر در پژوهش‌های مشابه بدین صورت مورد واکاوی قرار گرفته، گامی نوین در فهم عمق استراتژی گفتمانی صفویان محسوب می‌شود.

۲- چارچوب نظری و روش پژوهش

پژوهش حاضر در خوانش متن «نفحات اللاهوت»، از مفاهیم کلیدی تحلیل گفتمان انتقادی بهره می‌گیرد. بر اساس این رویکرد- که مبانی آن را می‌توان در آثار بنیادینی همچون «تحلیل انتقادی گفتمان» فرکلاف (۱۳۷۹) پیگیری کرد- زبان صرفاً حامل پیام نیست، بلکه خود یک کنش اجتماعی است که می‌تواند ابزاری برای اعمال، تثبیت یا به چالش کشیدن روابط قدرت باشد. برای تبیین چگونگی تبدیل این گفتمان به ساختارهای سیاسی باثبات، چارچوب فوق با نظریه مشروعیت ماکس وبر تکمیل می‌شود. وبر در اثر کلاسیک خود «اقتصاد و جامعه» (ترجمه فارسی، ۱۳۹۴)، مشروعیت حکومت‌ها را به سه نوع سنتی، عقلانی- قانونی و کاریزماتیک تقسیم‌بندی

می‌کند. این تقسیم‌بندی چارچوب مناسبی برای تحلیل فرآیند تبدیل ایدئولوژی مذهبی دوره صفوی به ساختار اجرایی حکومت را فراهم می‌سازد. خوانندگان علاقه‌مند می‌توانند برای مطالعه دقیق‌تر این مبانی نظری، به آثار مرجع فوق مراجعه نمایند. روش تحقیق کیفی و مبتنی بر تحلیل محتوای گفتمانی متن کامل نفحات (با تأکید بر ساختار دوگانه کتاب) و مطالعه تاریخی - اسنادی است. داده‌ها از منابع اولیه صفوی و پژوهش‌های معاصر استخراج و با کدگذاری موضوعی تحلیل شده‌اند.

تحلیل گفتمان لعن در نفحات اللاهوت: معماری یک جهان‌بینی دوقطبی

متن نفحات در چهارچوب یک پروژه گفتمانی مهاجم طراحی شده که در پی ایجاد روایت یکسره شیعی از تاریخ و هویت اسلامی است. تحلیل کامل کتاب نشان می‌دهد که کرکی با ترکیبی حساب شده از نقل‌قول‌های تاریخی، احادیث، تفسیرهای هدفمند و زبان عاطفی، جهان‌نمایی کاملاً جدیدی می‌سازد.

۳-۱- مرحله اول: بنیان‌های نظری و دوگانه‌سازی

۳-۱-۱- دوگانه‌سازی افراطی و ساخت «دیگری» ابدی

هسته مرکزی این گفتمان بر یک ثنویت (دوقطبی) آشتی‌ناپذیر استوار است که جهان را به دو جبهه تقسیم می‌کند که تقابلی مطلق و آشتی‌ناپذیر میان جبهه «حق» (خدا، پیامبر، ائمه و پیروان وفادار) و «باطل» (جبهه گسترده دشمنان به رهبری خلفای سه‌گانه، بنی‌امیه و همه پیروانشان) برای همیشه برقرار است. کرکی از همان آغاز با عبارتی تند و تأسیسی مرز این دو را اینگونه مشخص می‌کند: «کانت بیعة ابوبکر فتنة و قی الله المسلمين شرها فمن عاد إلى مثلها فاقتلوه» (کرکی، بی‌تا: ۷۷) او رخداد سقیفه را از یک واقعه تاریخی مورد مناقشه، به یک «فتنه وجودی» تغییر می‌دهد که هرگونه بازگشت به آن الگوی تاریخی را نه یک اشتباه سیاسی، بلکه جنایتی مستوجب مرگ قلمداد می‌کند تا بدین ترتیب، راه را بر هرگونه تساهل با ساختار قدرت رقیب ببندد.

۳-۱-۲- بازتعریف مفاهیم کلیدی: از لعن تا عبادت و از آزار تا شرک

محقق کرکی برای تبدیل «لعن» به یک کنش سیاسی جذاب و الزام‌آور، به نوعی «مهندسی مجدد مفاهیم دینی» دست می‌زند که مهم‌ترین آن، ارتقای «لعن» از یک عمل مستحب یا مباح به سطح یک «عبادت» و «تکلیف شرعی» می‌باشد. او در مقدمه اثر خود با صراحت این فعل را مشمول ثواب الهی دانسته و می‌نویسد: «این [لعن] گاهی عبادت است اگر نسبت به کسی که سزاوار آن باشد... و هم‌چنان‌که بر این نوع درد ثواب مترتب است هم‌چنین این [لعن] کردن هم ثواب دارد اگر در محل خود و برای رضای خدا باشد» (کرکی، بی‌تا: ۱۸). کرکی برای تکمیل این تقدس‌بخشی با استناد به احادیثی از منابع اهل سنت، آزار وارد بر اهل بیت (ع) را مستقیماً آزار پیامبر (ص) و خداوند معرفی می‌کند: «من أذى شعرة منك فقد أذانی و من أذانی فقد أذى الله و من أذى الله فعليه لعنة الله» (کرکی، بی‌تا: ۷۸).

این بازتعریف هوشمندانه، کنش سیاسی (لعن و تبری) را در پوشش عبادت و دفاع از حریم الوهیت قرار داده و تقدیس می‌کند.

۳-۱-۳- اسطوره‌سازی تاریخ: ساخت حافظه تراژیک جمعی حول سقیفه و غصب فدک.

محقق کرکی در نفحات اللاهوت، اسطوره‌ای از تاریخ اسلام را پی می‌ریزد که در آن، واقعه سقیفه و مصیبت‌های پس از رحلت پیامبر را به مثابه «گناه نخستین» مسلمانان قلمداد کرده و با بازخوانی جزئی‌نگرانه و پرتحرک وقایعی چون هجوم به خانه حضرت زهرا، غصب فدک و توهین به امام علی (ع)، حافظه جمعی ایرانیان عصر صفوی را با مفهوم «مظلومیت مقتدر» گره می‌زند. کرکی با استناد به منابع متعددی همچون کتاب سلیم بن قیس و الاحتجاج طبرسی، تاریخ را از حالت گزارش‌گری خارج کرده و به یک ابزار محرک عواطف تبدیل می‌کند. (کرکی، بی‌تا: ۷۷-۷۹)، این روایت کلان، با ایجاد یک جبهه باطل ابدی (غاصبان نخستین)، ضرورت وجودی دولت صفوی را به عنوان تنها پناهگاه و خون‌خواه مظلومان تاریخ، توجیه و تثبیت می‌نماید تا بدین ترتیب، لعن دشمنان در صفحات پایانی کتاب نفحات، دیگر نه یک عمل فردی، بلکه در جایگاه انتقامی نمادین از آن بی‌عدالتی آغازین تصویر شود.

۳-۱-۴- استراتژی استناد: خلع سلاح رقیب با سلاح خودش

کرکی در کتاب «نفحات اللاهوت» با استفاده از رویکردی مبتنی بر منابع رقیب او را با سلاح خودش به چالش می‌کشد و به طور گسترده و هوشمندانه از منابع روایی و تفسیری اهل سنت برای تضعیف پایه‌های مشروعیت همان قدرت استفاده می‌کند. او با ارجاع هدفمند به منابعی همچون صحیحین، مسند احمد بن حنبل و تفاسیر برجسته اهل سنت، مفاهیمی چون «آیه تطهیر» و «حدیث ثقلین» را به عنوان شواهدی قطعی و غیر قابل انکار بر اثبات فضائل، عصمت، حقانیت و جانشینی انحصاری اهل بیت (ع) بازخوانی می‌کند (کرکی، بی‌تا: ۸۸-۸۳). او در قسمت‌هایی از کتاب خود با استناد به منابعی که رقیب آن‌ها را «صحیح» می‌داند، لعن و تبری را نه یک بدعت شیعی، بلکه نتیجه منطقی و گریزناپذیر روایات نبوی مورد وفاق دو طرف به تصویر می‌کشد تا «اعتبار درون‌گفتمانی» اثر خود را ارتقا داده و کنش سیاسی نظام صفوی را در چارچوب سنت اصیل اسلامی (حتی با قرائت سنی) مشروع جلوه دهد.

۳-۲- مرحله دوم: عملیاتی‌سازی و الگوسازی عینی

این بخش، مؤثرترین قسمت در تبدیل گفتمان نظری به برنامه عملی است. کرکی در اینجا گفتمان دوگانه‌ساز را از سطح انتزاعی به عرصه عینی و کاربردی برای مخاطب می‌کشانند.

۳-۲-۱- تحول کیفی: از کلی‌گویی به اتهام‌زنی مشخص

ساختار روایی «نفحات» در بخش‌های پایانی کتاب، از تبیین کلی مفهوم «غصب خلافت» فراتر رفته و به سمت «تخصیص و مصداق‌گزینی» حرکت می‌کند. محقق کرکی در این لایه، با هدف قرار دادن شخصیت‌های محوری اهل سنت، فهرستی از اتهامات عینی را صورت‌بندی و با دقت، جنایات خاص و شخصیت‌های مشخص را هدف می‌گیرد.

≠ **عمر بن خطاب:** به عنوان عامل انسداد هدایت (با ممانعت از نگارش وصیت پیامبر و نسبت هذیان دادن به ایشان) و متجاوز به حقوق اقتصادی و عاطفی اهل بیت در واقعه فدک تصویر می‌شود (کرکی، بی‌تا: ۱۲۳-۱۴۴).

≠ عثمان بن عفان: به مثابه نماد فساد ساختاری و سرکوب اصحاب راستین (ابوذر، عمار و ابن مسعود) معرفی می‌گردد تا گمارنده فاسقان (ولید بن عقبه)، چهره‌ای از یک حاکمیت «غارتگر و اقتدارگرا» ترسیم شود (کرکی، بی‌تا: ۱۱۱-۱۴۰).

≠ عایشه: با تکیه بر واقعه جمل و تمرد از امر الهی، در جایگاه محارب با امام مفترض الطاعه مستحق لعن و حتی کفر معرفی می‌شود (کرکی، بی‌تا: ۱۴۹).

این الگوسازی عینی با سه هدف راهبردی و کارکرد اساسی صورت می‌گیرد: اول، آموزش کادر مذهبی به منظور ارائه فهرستی یک‌دست از جرایم به مبلغان و عوام مردم و آن‌اینکه، دقیقاً چه کسی، به چه جرمی و چرا مستحق لعن است و دوم بر انگیزختگی عاطفی از طریق برجسته‌سازی جزئیات دردناک و خشونت‌آمیز (همچون شکستن دنده، تبعید، توهین) و سوم توجیه عمل سیاسی که در آن با این فهرست بلندبالای «جنایات»، هرگونه اقدام تند علیه مخالفان داخلی یا عثمانی، واکنشی طبیعی و عادلانه جلوه کند.

۳-۲-۲- تقطیر تاریخ برای بسیج عاطفی

محقق کرکی در این بخش، سیاست خود را از استدلال محض کلامی به سمت «روایت‌گری تاریخی و عاطفی» تغییر می‌دهد و با بازخوانی فرازهایی تکان‌دهنده از «خطبه فدکیه» حضرت زهرا(س) در روشنگری مظلومیت خاندان وحی (کرکی، بی‌تا: ۱۳۸-۱۳۶) و «خطبه شقشقیه» امام علی(ع) در ترسیم رنج‌های دوران غصب خلافت (کرکی، بی‌تا: ۱۴۷-۱۴۵) به بازسازی یک نمایش تاریخی دست می‌زند. هوشمندی کرکی در آن است که این متون را عمدتاً از کتب و منابع اهل سنت روایت می‌کند تا مخاطب را در جایگاه «حق بین دادگاه تاریخ» بنشانند. در این فرآیند، مخاطب با درگیری عاطفی در برابر این «مظلومیت ساختاریافته»، به‌طور طبیعی به سمت صدور حکم محکومیت و «لعن» علیه کارگزاران سقیفه و به تبع آن، رقیب معاصر صفویه (امپراتوری عثمانی) به عنوان استمرار دهندگان آن سنت، سوق داده می‌شود.

۳-۲-۳- پیوند مستقیم با وضعیت معاصر: سلاحی علیه عثمانی

در منظومه فکری محقق کرکی، مجموعه اتهامات مطرح‌شده در نفحات‌اللاهورت علیه خلفای نخستین، صرفاً گزارشی از گذشته نیست، بلکه در واقع پی‌ریزی یک «پیش‌زمینه مشروعیت‌زدایی» برای تبیین دشمنی با امپراتوری عثمانی است. کرکی با ظرافت، عثمانیان را به عنوان وارثان نظام غاصب سقیفه و میراث‌دار امویان بازنمایی می‌کند (کرکی، بی‌تا: ۱۵۰). در این چارچوب، لعن و جنگ با عثمانی، از یک اختلاف سیاسی گذرا به یک نبرد ابدی میان حق و باطل و «انتقامی مقدس» از قاتلان و غاصبان حقوق اهل بیت(ع) تغییر می‌یابد. این راهبرد، با ایجاد یک «مرزبندی قاطع مذهبی»، نه تنها به بسیج توده‌ها علیه تهدیدات عثمانی یاری می‌رساند، بلکه به یکی از ارکان اصلی هویت‌سازی ملی در دولت متمرکز صفوی تبدیل می‌گردد (منشی، ۱۳۵۰: ۸۲/۱).

اگرچه گفتمان نفحات‌اللاهورت بر پایه تقابلی آشتی‌ناپذیر بنا شده بود (کرکی، بی‌تا: ۱۵۲)، اما سیاست عملی صفوی در مواجهه با تنگناهای جغرافیای سیاسی، رویکردی منعطف را برگزید. صلح آماسیه در سال ۹۶۲ ق، نقطه عطفی بود که در آن، «ضرورت بقای دولت» بر «تصلب گفتمانی» پیشی گرفت (نوابی، ۱۳۵۰: ۲۴۸). شاه‌نهماسب با پذیرش محدود کردن لعن علنی در ازای تثبیت مرزها، نشان داد که گفتمان کرکی در مقام عمل، تابعی از مصالح عالیه ملی است. با این حال، این تعدیل دیپلماتیک هرگز به معنای دست کشیدن از هویت شیعی نبود؛ بلکه چنان‌که قاضی احمد قمی اشاره می‌کند، این صلح تنها فرصتی برای بازسازی داخلی و تحکیم

همان نهادهایی بود که محقق کرکی معمار اصلی آن‌ها به شمار می‌رفت (قمی، ۱۳۶۳، ۱: ۳۸۴). بدین‌سان، لعن از یک «ابزار جنگی مداوم» به یک «عنصر هویت‌ساز نهاده» در لایه‌های عمیق جامعه ایران تغییر یافت (منشی، ۱۳۵۰: ۹۴/۱).

۴- از گفتمان به نهاد: محقق کرکی، معمار نهاد دینی صفوی

انتقال گفتمان لعن از ساحت نظری به ساختار مادی مستلزم قرار گرفتن معمار آن در قلب دستگاه حکومت بود. محقق کرکی با مهاجرت از جبل عامل، نه تنها نظر مساعد شاه‌تیماسب جوان را جلب کرد بلکه با احراز مقام «شیخ‌الاسلامی» و دریافت عنوان «نائب‌الامام»، مفاهیم کلامی اثر خود را به سیاست‌های کلان اجرایی پیوند زد (حر عاملی، ۱۳۸۵: ۱۸۴/۲). این استقرار نهادی به کرکی اجازه داد تا با استفاده از ابزارهای حکومتی، گفتمان «نفحات اللاهوت» را به ستون فقرات هویت ملی و ابزاری برای وفاق اجتماعی تحت پرچم تشیع تبدیل کند (منشی قمی، ۱۳۵۰: ۳۰۸). قدرت و نفوذ کرکی در واقع، ثمره پیوند استراتژیک میان «تولید متن» مانند نفحات اللاهوت و «ایجاد امتیازات ویژه اقتصادی» بود، پیوندی که او را به معمار نوین حاکمیت سیاسی در ایران عصر شاه‌تیماسب تبدیل کرد (حسون، ۱۴۲۳ق: ۷۲).

با این حال تثبیت تشیع به عنوان مذهب رسمی، نیازمند عبور از «نظریه‌پردازی» به «ساختارمندی» بود. شاه‌تیماسب با درک این ضرورت، با صدور فرمانی تاریخی، بخش عمده‌ای از اقتدار قانونگذاری و قضایی دولت را به محقق کرکی واگذار کرد. او طی حکمی تأکید نمود که: «هر چه شرع مقدس اقتضا کند و شما در آن باب به سلطان اسلام [تیماسب] اشاره فرمائید، بلا تأمل و توقف امضا خواهد شد... و مخالفت با شما در حکم مخالفت با امام عصر علیه‌السلام است» (خراسانی، ۱۳۸۰: ۴۵۱؛ خوانساری، ۱۳۹۰: ۳۶۱/۴).

این فرمان صرفاً بیانگر ارادت شخصی شاه نبود بلکه به منزله «واگذاری حق حاکمیت» و به رسمیت شناختن مرجعیت سیاسی فقیه در ساختار قدرت صفوی تفسیر می‌شد. در پرتو این اختیارات، نفحات اللاهوت از یک رساله کلامی صرف، به یک «دستورالعمل تبلیغی» برای نهاد نوپای روحانیت تبدیل گردید. کرکی در مقام «شیخ‌السلام»، از محتوای این کتاب به عنوان برنامه درسی برای تربیت طبقه جدیدی از نخبگان مذهبی استفاده کرد. او با اتکا به اختیارات گسترده خود، شبکه‌ای منسجم از قضات، وعاظ و امامان جمعه را سازمان داد که وظیفه داشتند الگوی «هویت‌سازی از طریق تبری» را- که در صفحات پایانی کتابش ترسیم شده بود- در سراسر قلمرو صفوی اجرا و نهادینه کنند. (صفت‌گل، ۱۳۸۱: ۱۸۵).

اختیارات نهادی کرکی به او این امکان را داد تا «عرصه عمومی» را بر اساس نظریه‌های خود در نفحات بازتعریف کند و بر محتوای منابر نظارت دقیق اعمال نماید و مبلغان را مکلف سازد تا با بهره‌گیری از جزئیات جان‌سوز و الگوهای عینی لعن که در صفحات پایانی کتابش آورده است، عواطف عمومی را جهت‌دهی نمایند. این اقدام، «تبری» را از یک باور اعتقادی به یک «کنش جمعی و هویت‌ساز» در میادین و مساجد تبدیل کرد (حسون، ۱۴۲۳ق: ۸۲).

این پیوند میان متن (نفحات) و نهاد (شیخ‌الاسلامی)، منجر به پیدایش نوعی «دیوان‌سالاری دینی» انجامید که در آن احکام شرعی صادر شده توسط کرکی، بلافاصله به فرمان دستگاه اجرایی شاه‌تیماسب به قانون تبدیل می‌گردید. بدین‌سان، لعنی که در نفحات نظریه پردازی شده بود، به ابزاری برای آزمون وفاداری سیاسی و مرزبندی قطعی میان اتباع صفوی و قلمرو عثمانی بدل گشت (افندی، ۱۴۰۱: ۴۴۵/۳).

۵- نهاده‌سازی گفتمان: سیاست‌های عینی شاه‌تهماسب

شاه‌تهماسب، نظریه‌ای را که در کتابی مانند نفحات مبانی آن ریخته شده بود، به چاقوبی از سیاست‌های اجرایی و نهادهای نظارتی تبدیل کرد.

۵-۱- دیوان‌سالاری مذهبی و اجباری‌سازی سب و لعن

شاه‌تهماسب نظریات کلامی مندرج در «نفحات‌اللاهوت» را از سطح یک متن نظری به ساختار اداری و نظارتی صفوی منتقل و این سیاست را از طریق دو نهاد کلیدی «صدارت» و «شیخ‌الاسلامی» در سراسر قلمرو نهاده‌سازی کرد.

در رأس این هرم، «صدر الشریعه» و در ولایات، نمایندگان او با عنوان «شیخ‌الاسلام»، مسئولیت «بسط و گسترش مسائل شرعی و مراقبت در اجرای قوانین دینی» را بر عهده داشتند (صفا، ۱۳۷۰: ۱۷۲/۵). بر اساس گزارش کتاب «تذکره الملوک»، جایگاه شیخ‌الاسلام چنان رفیع بود که شاهان صفویه موظف به امضای بی‌چون‌وچرای احکام شرعی او بودند (میرزا سمیعا، ۱۳۶۸: ۶۱). اسکندر بیگ منشی گزارش می‌دهد که تحت نظارت این نهادها، «لعن و سب مخالفان ائمه» به یک ابلاغیه رسمی تبدیل شد و در اکثر بلاد ایران، وعاظ موظف شدند این سیاست را به‌صورت علنی از بالای منابر اجرا کنند (منشی، ۱۳۵۰: ۱۵۷/۱). بدین ترتیب، منبر از یک جایگاه عبادی به رسانه حکومتی برای ترویج گفتمان تبری تبدیل شد. این پیوند میان «متن کرکی» و «قدرت شیخ‌الاسلام»، لعن را وسیله‌ای برای آزمون وفاداری سیاسی و مرزبندی قطعی با جهان تسنن تبدیل کرد.

۵-۲- ترویج و دولتی‌سازی شعائر حسینی

مراسم عزاداری محرم و لعن یزید و بنی‌امیه، با حمایت مالی و نمادین مستقیم حکومت گسترش یافت و از عرصه خصوصی جوامع شیعه خارج و به ابزاری برای هیجانی‌سازی، یکپارچه‌سازی اجتماعی و نمایش وفاداری جمعی بدل گردید (صفا، ۱۳۷۰: ۵، ۱۷۲) و جولانگاه تجربه‌ی جمعی هویت بخشی و دشمنی مشترک را فراهم آورد. محتوای و لحن کتاب نفحات‌اللاهوت، که مملو از روایات عاطفی درباره مظلومیت اهل بیت است، مایه‌گذار و زمینه‌ساز اصلی این برانگیختگی عاطفی جمعی به شمار می‌رفت.

۵-۳- دولتی‌سازی شعائر و مهندسی هیجانات جمعی

شاه‌تهماسب با تکیه بر مبانی نظری شیخ کرکی، آئین‌های شیعی را از لایه‌های پنهان به عرصه عمومی جامعه کشاند تا از آن به عنوان وسیله‌ای برای «یکپارچه‌سازی اجتماعی» بهره‌برد. در این دوره، عزاداری محرم با حمایت مالی دیوانی و تخصیص «موقوفات خاصه» (منشی، ۱۳۵۰: ۱۵۸/۱) و حضور نمادین شاه در مجالس سوگواری (قمی، ۱۳۶۳: ۳۸۰/۱)، به یک تظاهرات سیاسی- هویتی تبدیل شد.

تشکیل «جماعات» برای مراسم سوگواری و «جمععات» برای نماز جمعه تحت نظر همین نهادهای دینی، عرصه‌ای برای تجربه‌ی جمعی دشمنی با غاصبان را فراهم آورد (صفا، ۱۳۷۰: ۱۷۲/۵). در این فرآیند، روایات عاطفی کتاب «نفحات‌اللاهوت» سوخت لازم

را برای این «هیجانی سازی سیاسی» تأمین می کرد و تبری را از بحث کلامی به تجربه حسی تغییر می داد تا بدینوسیله، پیوند میان «اشک بر مظلوم» و «لعن بر ظالم»، به رکن اصلی هویت ملی در تقابل با رقبای خارجی مبدل گردد.

۵-۴- دیپلماسی لعن: مشروعیت زدایی از قدرت رقیب

گفتمان «لعن» مندرج در کتاب نفحات اللاهوت، به مرزهای داخلی محدود نماند، بلکه به یک سلاح زبانی در تقابل با امپراتوری عثمانی تبدیل شد. شاه تهماسب با بهره گیری مستقیم از بنیان های نظری محقق کرکی، از «لعن» به عنوان ابزاری برای مشروعیت زدایی سیاسی از سلاطین عثمانی استفاده کرد و در نامه ای تند، در پاسخ به ادعای خلافت عثمانی، با تکیه بر روایت نفحات نوشت: «و اما قول شما که ما از جهت انتساب به خلفای راشدین از شما به خلافت اولی تریم، جواب آن این است که خلفای شما غاصبین حق امیرالمؤمنین (ع) بوده اند... و ما بر آنیم که امر لعن و سب آن اشخاص را در ممالک خود شایع و ظاهر گردانیم» (منشی، ۱۳۵۰: ۳۰۲/۱).

این نامه، تبلور عینی گفتمان نفحات در عرصه دیپلماسی و استفاده از آن برای مشروعیت زدایی از رقیب عثمانی و تبدیل یک «رساله کلامی» به یک «مانیفست دیپلماتیک» است. در این چارچوب، شاه تهماسب با زیر سؤال بردن ریشه های مشروعیت خلافت (سقیفه)، عملاً وارثان آن (عثمانیان) را غاصبانی نامشروع معرفی می کند تا «لعن» در عرصه ی بین الملل، فراتر از یک دشنام مذهبی بلکه به ابزاری برای مرزبندی قاطع هویتی میان ایران صفوی و قلمرو سنی تبدیل شود.

۵-۵- تولید ادبیات تبلیغی و آموزشی بر اساس الگوی نفحات

دولت صفوی برای تثبیت هویت جدید، فراتر از اجبار سب و لعن، به تولید انبوه متونی با محتوای مشابه نفحات یا تلخیص و ترجمه آن برای سطوح مختلف جامعه نیاز داشت. در این راستا، بخش های پایانی کتاب نفحات اللاهوت با داستان های کوتاه، اتهامات مشخص و لحن پرشور به عنوان الگوی مناسب برای تألیف رساله های آموزشی و تبلیغی قرار گرفت (کرکی، بی تا: ۱۵۰).

این سیاست تبلیغی از طریق مناصبی چون «ملاباشی» و «خطبای منابر» به اجرا درآمد. ملاباشی به عنوان عالی ترین مقام مذهبی وظیفه داشت روایت های تاریخی مندرج در متونی چون نفحات را ساده سازی کرده و در قالبی مناسب در اختیار طلاب و عامه مردم قرار دهد (خاتون آبادی، ۱۳۵۲: ۵۴۵). همچنین، خطبای رسمی موظف بودند در مراسم های دولتی، تلخیصی از اتهامات تاریخی مطرح شده در اثر کرکی را برای جمعیت بازگو کنند تا «تبری» به بخشی از فرهنگ شفاهی مردم تبدیل شود (منشی، ۱۳۵۰: ۱۵۷/۱).

بدین وسیله، حکومت صفوی توانست با ترجمه و خلاصه کردن مباحث سخت و ثقیل کلامی کرکی، به زبان فارسی و توزیع آن در شبکه مبلغان، «الهیات لعن» را از محافل علمی به کوچه و بازار منتقل کرده و نوعی «آموزش عمومی مذهبی» با محوریت هویت شیعی ایجاد کند (صفت گل، ۱۳۸۱: ۱۸۸).

۶- کارکردهای چندلایه گفتمان لعن: از مشروعیت تا بسیج

اجرای این گفتمان، کارکردهای درهم تنیده و مؤثری در سطوح مختلف ایجاد کرد.

۶-۱- کارکرد سیاسی (مشروعیت‌سازی قدسی)

حکومت صفوی با بهره‌گیری از مفاهیم مندرج در کتاب نفحات‌اللاهورت و معرفی خود به عنوان مدافع حریم امامت و انتقام‌گیرنده مظلومیت تاریخی اهل‌بیت، مشروعیتی فراتر از قدرت نظامی یا نیابت صوفیانه اولیه یافت. در این گفتمان رسمی، اطاعت از مجتهد (به عنوان نایب امام) و شاه (به عنوان بازوی اجرایی او)، به یک تکلیف دینی محض تبدیل گشت. شاه‌تیماسب در فرمان تاریخی خود با صراحتی بی‌سابقه بر این پیوند تأکید کرد: «مخالفت با حکم مجتهد نایب امام، با شرک در یک درجه است و هر کس در مقام مخالفت برآید، ملعون و مردود و مطرود است» (صفا، ۱۳۷۰: ۱۷۶/۵).

این عبارت نشان‌دهنده استفاده ابزاری از منطق لعن برای تثبیت نظم سیاسی است، به گونه‌ای که مخالف سیاسی، نه یک منتقد دنیوی، بلکه یک مطرود الهی و هم‌ردیف با مشرکان تلقی می‌شد. بدین‌سان، گفتمان تبری که در نفحات علیه دشمنان تاریخی امامت تدوین شده بود، در عصر تیماسب به سلاحی برای تقدیس اطاعت سیاسی و سرکوب هرگونه مخالفت با ساختار قدرت نوبنیاد صفوی تعبیر یافت (صفت‌گل، ۱۳۸۱: ۱۹۲).

۶-۲- کارکرد اجتماعی: هویت‌سازی یکپارچه و انضباط جمعی

گفتمان «تبری»، فراتر از کارکردهای سیاسی، به ابزاری برای ساخت یک هویت شیعی یکپارچه و منضبط در برابر «دشمن مشترک» تبدیل شد. مناسک جمعی، به‌ویژه سوگواری‌های عمومی و لعن‌خوانی‌های دسته‌جمعی، نقش «نخ تسبیح» را برای انسجام اقشار مختلف جامعه ایران ایفا کرده و باورهای انتزاعی کتاب نفحات‌اللاهورت را در کالبد جامعه تنفیذ می‌کرد (صفا، ۱۳۷۰: ۱۷۳/۵).

در این ساختار، «مظلومیت تاریخی اهل‌بیت» به محرکی برای کنش‌های جسورانه نظامی و اجتماعی بدل گشت. حسن بیگ روملو در توصیف صحنه‌های بسیج نیروها علیه رقیب سنی، تبلور این روحیه را چنین می‌نویسد: «قزلباشان به شوق شهادت و با نیت انتقام از قاتلان امام حسین (ع)، حمله می‌بردند و تکبیرگویان خود را به صفوف عثمانی می‌زدند» (روملو، ۱۳۸۴: ۱۴۵۶/۳).

این گزارش نشان می‌دهد که چگونه گفتمان «مظلومیت و انتقام» - که شالوده اثر محقق کرکی بود - به سوخت حرکت‌های جمعی و ایجاد انضباط اخلاقی در میان توده‌ها عامه مردم تبدیل می‌شود و با تبدیل «لعن» به یک آیین عمومی، پراکندگی‌های قومی و قبیله‌ای را ذیل یک «هویت مذهبی دفاعی» متحد کرده و نوعی از خودگذشتگی ایدئولوژیک را برای حفظ کیان دولت شیعی پدید می‌آورد (صفت‌گل، ۱۳۸۱: ۱۹۵).

۳-۶- کارکرد اقتصادی (ایجاد شبکه رانت و وفاداری)

نهادینه‌سازی گفتمان «لعن» در عصر شاه‌تیماسب، نه تنها بر پایه شور مذهبی بلکه لعن به یک سیستم توزیع ثروت و وابستگی اقتصادی گره خورده بود که تأمین مالی گسترده علما از طریق مستمری‌های دولتی، واگذاری اقطاعات و تخصیص موقوفات خاصه، طبقه جدیدی از «دیوان‌سالاران دینی» را پدید آورد که ثبات اقتصادی‌شان با بقای گفتمان رسمی پیوند داشت (صفا، ۱۳۷۰: ۱۷۳/۵). وقف‌نامه مدرسه طهماسبیه اصفهان مؤید این پیوند است. در این وقف‌نامه آمده است: «وقف نمودم بر طلبه علوم دینی که در این

مدرسه ساکن باشند و مشغول تحصیل شوند، به شرط آنکه متعرض ارباب لعن و سب نگردند و متابعت علمای امامیه نمایند...» (سپنتا، ۱۳۴۶: ۱۲۴؛ صفت گل، ۱۳۸۱: ۱۹۰).

این شرط صریح نشان می‌دهد که حمایت اقتصادی «وقف» مشروط به وفاداری ایدئولوژیک به گفتمان رسمی «عدم تعرض به ارباب لعن» و عدول از گفتمان نفحات‌اللاهوت منجر به محرومیت از منابع اقتصادی می‌شود. بدین سان، «تبری» از یک باور قلبی به یک «تعهد قراردادی» تبدیل گشت که وفاداری طبقه روحانیت به پروژه مذهبی شاه‌تهماسب و محقق کرکی را تضمین می‌کرد (حسن، ۱۴۲۳ق: ۸۵).

۴-۶- کارکرد بسیج‌گری در تقابل با عثمانی: سلاح روانی تمام‌عیار

مهم‌ترین کارکرد عملیاتی گفتمان «تبری»، تبدیل باورهای کلامی به محرک‌های رفتاری برای صیانت از مرزهای دولت بود. این آماده سازی عمومی از طریق سه مکانیسم کلیدی صورت می‌گرفت:

۱- بسیج عاطفی از طریق الگوهای عقیدتی: در گفتمان رسمی صفوی، عثمانی‌ها وارثان معنوی ولید بن عقبه (مست و فاسق)، معاویه (غاصب) و یزید (قاتل حسین) قلمداد می‌شدند و جنگ با آنها نه یک رقابت سرزمینی، بلکه تکرار نبرد کربلا و مجالی برای «انتقام مقدس» از قاتلان اهل بیت نظریه پردازی می‌شد (روملو، ۱۳۸۴: ۱۴۵۶/۳).

۲- بسیج مناسکی با محتوای مشخص: اجباری شدن لعن در نمازهای جمعه و مراسم هفتگی، تکلیف کلی تبری را به یک کنش مصداقی تبدیل کرد. وعاظ مکلف شدند نام‌های مشخصی (ابوبکر، عمر، عثمان، معاویه و یزید) را از بالای منابر لعن کنند (منشی، ۱۳۵۰: ۱۵۷/۱). این اسامی دقیقاً همان شخصیت‌هایی بودند که در صفحات پایانی کتاب «نفحات‌اللاهوت» با جزئیات روایی رسواکننده، مورد طعن قرار گرفته بودند (کرکی، بی‌تا: ۱۱۰-۱۵۰). این تکرار مداوم، «دشمن‌شناسی» را به بخشی از زیست روزمره توده‌ها تبدیل کرد.

۳- تقابل ایدئولوژیک و مشروعیت‌زدایی از رقیب: گفتمان صفوی با ترسیم سلسله غاصبان از سقیفه تا خلافت عثمانی، کل ساختار قدرت رقیب را فاسق و نامشروع معرفی کرد. این کار، جنگ را از سطح رقابت دو امپراتوری به سطح نبرد نور و ظلمت (حق و باطل) ارتقا می‌داد (صفا، ۱۳۷۰: ۱۷۸/۵). در نتیجه، سرباز قزلباش نه برای توسعه‌طلبی ارضی، بلکه برای دفاع از حریم ولایت در برابر «غاصبان ازلی» وارد میدان می‌شد، امری که به قدرت دولت صفوی در برابر ماشین جنگی عظیم عثمانی، عمق ایدئولوژیک می‌بخشید.

نتیجه‌گیری

گفتمان لعن در عصر شاه‌تهماسب، به رهبری فکری محقق کرکی و با اتکا به متن کامل «نفحات‌اللاهوت»، یک پروژه مهندسی اجتماعی-سیاسی موفق بود. این گفتمان با خروج از حیطه صرفاً کلامی و مجهز شدن به یک دستگاه روایی قدرتمند عاطفی و مملو از جزئیات تاریخی و اتهامات مشخص (به ویژه در بخش‌های پایانی)، توانست به ابزاری چند منظوره تبدیل شود.

تحلیل این پژوهش نشان داد که گفتمان لعن در سه سطح به کار گرفته شد:

۱- در سطح نظری-گفتمانی، با استراتژی‌های دوگانه‌سازی، اسطوره‌سازی تاریخ، بازتعریف مفاهیم و ارائه الگوهای عینی و هیجان‌برانگیز نفرت در صفحات پایانی، یک جهان‌بینی دوقطبی و تمهیدگر ساخت.

- ۲- در سطح نهادی- اجرایی، از طریق همپیمانی با علمای جبل عامل، ایجاد منصب قدرتمند «شیخ‌الاسلامی» و سیاست‌هایی مانند اجباری‌سازی سب، ترویج مناسک دولتی و تولید ادبیات تبلیغی، در بدنه حکومت و جامعه نهادینه شد.
- ۳- در سطح کارکردی- عملکردی، همزمان به مشروعیت‌سازی قدسی برای حکومت، هویت‌سازی یکپارچه برای جامعه، ایجاد شبکه اقتصادی وفادار و سازماندهی توده‌ها در تقابل با دشمن خارجی خدمت کرد.
- نفحات اللاهوت تنها یک کتاب فقهی نبود؛ بیانیه‌ای ایدئولوژیک، کتاب درسی برای مبلغان دولتی و نقشه راهی برای ملت‌سازی مذهبی در دورانی حساس بود. موفقیت این پروژه، نشان‌دهنده درک عمیق صفویان- به ویژه شاه‌تیماسب و محقق کرکی- از قدرت زبان، نهادسازی و اقتصاد سیاسی دین در ایجاد یک حکومت مرکزی بود.

کتاب‌نامه

- افندی، عبدالله بن عیسی‌بیگ، (۱۴۰۱)، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، قم، کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
- آقا بزرگ تهرانی، محمدمحسن (۱۴۰۳ ق)، الذریعة الی تصانیف الشیعة. بیروت، دار الأضواء.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۸۵)، امل الآمل فی علماء جبل عامل، به کوشش سید احمد حسینی، قم، دارالکتاب الاسلامی.
- حسون، محمد (۱۴۲۳ ق)، حیات المحقق الکرکی و آثاره، قم، مرکز تحقیقات اسلامی.
- خاتون‌آبادی، میرمحمدحسین (۱۳۵۲)، وقایع السنین والاعوام، تهران، اسلامیة.
- خراسانی، محمدهاشم (۱۳۸۰)، منتخب التواریخ، تهران، انتشارات علمی.
- خوانساری، محمدباقر (۱۳۹۰)، روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، قم، اسماعیلیان.
- روملو، حسن بیگ (۱۳۸۴)، حسن التواریخ، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران، اساطیر.
- سپینتا، عبدالحسین (۱۳۴۶)، تاریخچه اوقاف اصفهان، اصفهان، اداره کل اوقاف.
- سلیم بن قیس هلالی عامری کوفی (۱۴۱۷ ق/ ۱۳۷۵ ش)، کتاب سلیم بن قیس (اسرار آل محمد ص)، تحقیق و تعلیق، محمدباقر انصاری زنجانی، قم، نشر الهادی.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۰)، تاریخ ادبیات در ایران، تهران، فردوس.
- صفت‌گل، منصور (۱۳۸۱)، ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی، تهران، خدمات فرهنگی رسا.
- فرکلاف، نورمن (۱۳۷۹)، تحلیل انتقادی گفتمان، ترجمه پیروز ایزدی و دیگران، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- قمی، قاضی احمد (۱۳۶۳)، خلاصة التواریخ. تصحیح احسان اشراقی، تهران، دانشگاه تهران.
- کرکی، علی بن حسین (بی‌تا)، نفحات اللاهوت فی لعن العجبت والطاغوت، مترجم ابوتراب هدائی، بی‌جا، بی‌نا.
- منشی قمی، احمد بن شرف‌الدین (۱۳۵۰)، خلاصة التواریخ، تصحیح احسان اشراقی، تهران، دانشگاه تهران.
- منشی، اسکندر بیگ (۱۳۵۰)، تاریخ عالم‌آرای عباسی، تهران، امیرکبیر.
- میرزا سمیعا (۱۳۶۸)، تذکرة الملوك، تهران، امیرکبیر.
- نوایی، عبدالحسین (۱۳۵۰)، شاه‌تیماسب صفوی: مجموعه اسناد و مکاتبات، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- وبر، ماکس (۱۳۹۴)، اقتصاد و جامعه، بنیادهای جامعه‌شناسی فهمی، جلد اول، ترجمه عباس منوچهری و دیگران، تهران، انتشارات سمت.

پښتونستان د علومو او انساني مطالعاتو مرکز
پرتال جامع علوم انساني